որովհետեւ՝ դեռ եւս անտեղեակ թէ իմ բացակայութեան միջոցին ի՛նչ է անցել-դարձել Լոռիում՝ ես այդ պատերազմը համարում էի անհեթեթ թիւրիմացութիւն։

Թիֆլիս վերադառնալէս յետոյ իմացայ, որ մեր դիւանագիտական ներկայացուցչութիւնը, որը մինչեւ Դեկտ. 20-ը գործում էր, նոյն իմաստով հրահանգ ստացել էր եւ Հայաստանի կառավարութիւնից։ Վերջինս այն կարծիքն էր, որ Հայկական Բորչալուն առանց դրսի աջակցութիւնների էլ կարող է մաքրուել վրացիներից, իսկ Վրաստանում ներքին խլրտումներ առաջ բերելը եւ Անդրկովկասում նրա դրութիւնը խախտելը նկատում էր վնասակար իր քաղաքական հաշիւների համար։

Այս կրկնակի հրահանգները դեր կատարեցին թէ ոչ՝ փաստն այն է, որ ամբողջ պատերազմի ընթացքին հայահպատակ քաղաքացիները Վրաստանում որեւէ անթոյլատրելի արարքի մէջ չգտնուեցին։

Ինչ վերաբերում է վիրահպատակ հայերին՝ սրանք արտաքին հրահանգների չէին ըսպասում իրենց կառավարութեան հանդէպ օրինապահ մնալու համար։ Դէպի Հայաստանն ունեցած իրենց բոլոր համակրանքով հանդերձ, նրանք լիովին կատարում էին իրենց զինուորական եւ այլ քաղաքացիական պարտականութիւնները Վրաստանում։ Մեզ մօտ դերի ընկած վրացիների թւում կային եւ վիրահայեր։ Վիրահայ սպայ Արիստակէսեանը մեր դէմ, Լոռուայ ճակատում, աւելի մեծ եռանդ էր ցոյց տալիս, քան իր վրացի պաշտօնակիցները։ Վիրահայ Ազգային Խորհուրդը այնքան լոյեալ կեցուածք ունէր վրաց կառավարութեան հանդէպ, որ անգամ վրաց ներքին գործերի նախարար Ռամիշվիլին ստիպուած էր յայտարարել պարլամենտի ամբիոնից, որ նրա ընթացքը անառարկելի է։ Այս Խորհուրդը իր ազգային զգացմունքները եւ պետական պարտականութիւնները իրար հետ հաշտեցնելու լաւագոյն միջոցն էր համարում պատերազմին օր առաջ վերջ տալը։ Եւ վրաց կառավարութիւնը, որ մանաւանդ պատերազմի սկզբին խիստ նեղ դրութեան մէջ էր՝ թելադրեց այդ Ազգային Խորհրդին, որ իր ներկայացուցիչներն ուղարկի Հայաստան՝ պատերազմական գործողութիւնները դադարեցնել տալու համար։ Ճիշդ է, մի քանի օր անց, երբ վրացական զօրքերի դրութիւնը ռազմաճակատում փոքր ինչ շտկուեց, Ազգային Խորհրդի ներկայացուցիչները յետ կանչուեցին սահմանագծից։ Սակայն, խնդիրն այս չէ, այլ այն, որ վրաց կառավարութիւնը չէր կարող կասկած ունենալ մի Խորհրդի վրայ, որին նա թոյլ էր տալիս թշնամու հետ բանակցութիւնների մէջ մտնել։

* * *

Սրանք մերկ իրողութիւններ են։ Սրանց դէմ որո՞նք են հայկական հալածանքների «պատերազմական անհրաժեշտութիւնը» ստեղծող փաստերը։ Այդպիսի փաստեր չեն եղել, չկան։ Եթէ լինէին՝ հանդէս կը գային գոնէ մամուլի եւ հրապարակագրութեան մէջ, դէթ որոշ չափով մեղմելու համար այն սոսկալի տպաւորութիւնը, որ յիշեալ հալածանքները առաջացրել էին անդրկովկասեան ընկերվարական եւ ռամկավար շրջաններում, եւ որոնց արտացոլումները տեսանք «Նաչէ Զնամիա»ի յօդուածում եւ Արշակ Զոհրաբեանի բաց նամակում։ «Պատերազմական անհրաժեշտութիւնը անճարակ յերիւրանք էր միայն, որ վրաց հրապարակախօսները հնարել էին՝ վիրահայ ազգային փոքրամասնութեան դէմ կատարուած ամօթալի հալածանքների իսկական պատճառները քողարկելու համար»։

Որո՞նք էին այդ պատճառները։

Սրանցից առաջինը կապ ունէր հայ-վրացական ընդհարման հետ, սակայն, բոլորովին այլ իմաստով, քան այն, որ առաջ էր քշւում «պատերազմական անհրաժեշտութեան» մասին խօսողների կողմից։

Պատերազմը, ինչպէս ասացինք, բոլոր տեսակէտներից պարտութեամբ վերջացաւ վրաց կառավարութեան համար։ Սակայն, առանձնապէս ցնցող էր նրա կրած պարտութիւնների տպաւորութիւնը կռիւների առաջին շրջանում, մինչեւ Դեկտ. 14-ը, երբ հայկական ուժերը դրեթէ ոչնչացնելով զօրավար Ցուլուկիձէի զօրամասը եւ հրամանատարին էլ անփառունակ փախուստի մատնելով՝ յաջորդաբար գրաւեցին Վորոնցովկա, Պրիվոլնի,